

PAVEL BOČEK

JERMOLAJ JERAZM — REFORMÁTOR RUSKÉ SPOLEČNOSTI XVI. STOLETÍ

50. léta XVI. století, éra působení „vybrané rady“, uskutečňující politiku v zájmu vládnoucí feudální třídy jako celku a zároveň se snažící o uspokojení nižších společenských vrstev,¹ byla obdobím naplněným tvůrčími reformami. Každá společenská třída a vrstva podílejší se především na politickém dění vkládala do reforem svoje naděje a očekávala od nich naplnění svých cílů, které se v nejednom případě vylučovaly. Právě dočasné spojení bojarstva, dvorjanstva a církevních představitelů s mladým carem Ivanem IV. dávalo reformám kompromisní charakter,² jenž dočasně zastíral skutečné cíle společenských vrstev podílejších se na vládě.

Změny, k nimž docházelo v ruské společnosti v 1. polovině XVI. století, inspirovaly řadu reprezentantů různých společenských vrstev ke zpracování vlastních projektů reforem, jež nejlépe postihovaly jejich cíle a potřeby. Známý je projekt I. S. Peresvětova, ideologa absolutní moci panovnické, v níž spatřovala ochranu služebná šlechta.³ Jako stoupenec důsledné zákonnosti a všestavovské harmonie se svými názory představoval Fjodor Karpov.⁴ Ideálem Andreje Kurbského byla stavovská monarchie,⁵ jak vyplývá z jeho korespondence s Ivanem IV. Méně známým projektantem reforem je Jermolaj Jerazm, hodnotící stav a možnosti dalšího vývoje ruské společnosti z pozice reprezentanta ortodoxního pravoslaví.

O životě Jermolaje Jerazma se mnoho informací nedochovalo. Z drobných zmínek v jeho vlastních dílech je možno zjistit, že pocházel ze Pskova, odkud také přišel ve 40. letech do Moskvy. V hlavním městě se stal protopopem v kremelském chrámu Spasitele na Boru.⁶ V důsledku své vzdělanosti se stal členem kroužku metropolitů Makarije a podílel se na sestavování „Miněj Četi“, zpracoval legendu o životě Petra a Fevronije, muromského knížecího páru, kanonizovaného v roce 1547.⁷ Legenda

se přes nespornou popularitu v „Miněj Četi“ neobjevila.⁸ Později odešel zpět do Pskova, kde vstoupil do kláštera pod jménem Jerazm.

Nejasné jsou nejen příčiny jeho odchodu do kláštera a další události z jeho života, dlouhou dobu trvaly také diskuse o jeho dílech. Spory o autorství některých děl (včetně legendy o Petrovi a Fevroniji) byly ukončeny až v posledních letech.⁹

Obtížnost hodnocení Jerazmových myšlenek dokumentuje stav bádání. Dorevoluční historikové se v podstatě soustředili na archeografické zkoumání dochovaných děl bez hlubší analýzy sociálněpolitické.¹⁰

Přelomem v bádání o Jerazmovi se stala práce Ržigova, která si všímá i širších souvislostí sociálněpolitických a hodnotí jej jako nositele rolnické ideologie a narodnických sympatií.¹¹ Podobně přistupoval k Jerazmovi R. Ju. Vipper, podle něhož vyhovovaly navrhované reformy především sedlákům.¹²

První sovětský historik věnující se speciálně otázkám společenského myšlení I. U. Budovnic označil Jerazma za vášnivého hlasatele zájmů rolnictva.¹³ Viděl v něm konzervativně zaměřeného člověka chápajícího zájmy rolnictva a naivně věřícího ve schopnost panovníka měnit zákonodárnými opatřeními ekonomickou situaci, proto byl jeho projekt nejčistší utopii předem odsouzenou k neúspěchu.¹⁴

Zájem o ulehčení jha sedláků vyzvedává A. S. Orlov a zároveň podtrhuje světský charakter reformního projektu Jerazmova.¹⁵

Akademik B. D. Grekov rozšířil pohled na Jerazma, spatřuje v něm duchovního zajímacího se ne o teologický problém „sám o sobě“, nýbrž o jeho vztah k soudobému životu.¹⁶ Jeho názory byly zaměřeny proti velmožům a sympatizovaly s nižšími vrstvami společnosti; zároveň si byl vědom toho, že se svými reformami nerozchází s carem, jinak by si mu jen stěžl dovolil předložit svoje dílo.¹⁷ Závislost rolníků na velmožích však považuje za jeden ze sloupů, na nichž stojí stát; stejnou nezbytností je živění velmožů a vojnů (střední šlechty — pozn. P. B.) sedláky.¹⁸

Jako program konsolidace všech sil feudální společnosti na bázi určité střední linie, vzájemných ústupků, návratu ke starým navyklým formám života a oslabení exploatace rolníků vyvolaný obavou za selské války chápe Jerazmův projekt S. A. Pokrovskij.¹⁹

Po V. F. Ržigovi věnovala samostatnou práci Jerazmovi pozornost až T. A. Kolesnikovová.²⁰ Oceňuje jej jako progresivního činitele, jehož pokrokovost však nepřekračuje hranice upevnění zájmů dvorjanstva. Jeho návrhy byly součástí širšího proudu zaměřeného na upevnění pozic dvorjanstva.²¹ Vedena snahou dokázat toto zaměření Jerazmových myšlenek, dopouští se autorka vážných omylů, zejména při výkladu návrhu na odměňování a hodnocení příslušníků vládnoucí třídy.²²

Podstatným přínosem nejen v bádání o Jerazmovi, ale o společenském myšlení poloviny XVI. století vůbec, byla obsáhlá monografie A. A. Zimina.²³ Zimin hodnotí Jerazma jednoznačně jako myslitele osífljanského

zaměření, částečně však ovlivněného i některými prvky názorů něstjažatělských.²⁴ Podtrhuje fakt, že si jako jediný z publicistů poloviny XVI. století povšiml skutečné příčiny ubohého postavení a nespokojenosti rolníků spočívající v zesílení feudálního útlaku.²⁵ Za základní smysl projektu považuje uspokojení řady požadavků lidových mas města i vesnice na úkor omezení privilegií světských feudálů.²⁶ Vážným nedostatkem je ovšem pomínutí analýzy Jerazmových traktátů věnovaných otázkám náboženským.²⁷

Naopak A. I. Klibanov veden snahou dokázat existenci reformačního hnutí v Rusku soustřeďuje se výhradně na Jerazmovy názory náboženské a teologické. V projektu vidí pokus určitých kruhů vládnoucí třídy o zmenšení zostřujících se třídních protikladů a zmírnění požadavků bojovné církve zároveň.²⁸ Hodnotí Jerazma jako hlasatele ideálu křesťanské humánnosti a ochránce pravoslaví před kacíři.²⁹ Právě na základě požadavku humánnosti řadí Jerazma mezi něstjažatěle.³⁰

Do něstjažatělského tábora řadí Jerazma také A. G. Kuz'min. Učení něstjažatělů spolu s kritikou panujícího systému vzbudilo v něm úsilí o zásadní změny v existující sociálněpolitické struktuře.³¹

* * *

Základní díla Jerazmova věnovaná náboženským a teologickým otázkám vydal v kvalitní edici A. I. Klibanov.³² Obsáhlou obranu dogmatu o Trojici vydal A. Popov.³³ Legendy o Petrovi a Fevroniji muromských a o rjazaňském biskupovi Vasilijovi byly vydány spolu s nejvýznamnějším dílem Jerazmovým, jímž je Pravitel'nica i zemlemerije carem ašče voschotjat.³⁴

Jádro svých názorů na soudobou ruskou společnost vtělil Jerazm do Pravitel'nicy. V ní se představil jako jeden z prvních ruských společenských činitelů, kteří v měnících se podmínkách pokročili od srovnávání ruské skutečnosti s biblickými příkázáními k sestavení vlastního návrhu na změnu organizace života ruské společnosti, byť nadále na feudálním základě a v jeho případě pod dohledem ruské pravoslavné církve.³⁵ Návrhy reforem soustředěné v Pravitel'nice jsou jedinečným svědectvím změn, jimiž prošla ruská společnost při procesu centralizace; odrážejí úroveň Jerazma jako myslitele a spisovatele³⁶ a svědčí i o myšlenkovém vývoji církevních představitelů ve srovnání s počátkem XVI. století.

V Pravitel'nice především, ale i v traktátech věroučné povahy, si Jerazm všimá úkolů všech společenských tříd v životě společnosti celé. V typicky osifljanském duchu zdůrazňuje úlohu ruského cara, jediného pravoslavného cara na světě, jíž je péče o poddané; zvláště vyzvedává péči o nejposlednější — sedláky, z jejich práce žije celá země.³⁷ Tento na svou dobu jistě poměrně zajímavý postřeh rozvíjí dále, poukazuje na jejich nelehké postavení plynoucí z množství povinností vůči vrchnostem a také ze špatného chování úředníků.

Vědom si neutěšeného postavení ruského rolnictva navrhuje po vzoru starozákonního Josefa zredukovat všechny odváděné dávky na jednu pětinu úrody dávané zemí. Vzhledem k tomu, že se v ruské zemi nerodí ani zlato, ani stříbro a početný skot, nýbrž obilí, je třeba, aby si car a velmoži vybírali vše, co jim náleží ve formě obilí. Nemají od sedláků vyžadovat ani zlato, ani stříbro, protože je nemají kde brát.³⁹

Autor nepochybně reaguje na podstatné změny, k nimž docházelo ve výběru daní a systému povinností sedláků v 1. polovině XVI. století, kdy byla většina povinností převáděna na peněžní dávky.⁴⁰ Jeho varianta daňového systému kontrastuje s představami I. S. Peresvětova, který chtěl nedostatky odstraňovat pomocí reformy státní správy a přísným dohledem nad úředníky.⁴¹ Zde se velmi zřetelně projevil rozdíl mezi oběma reformátory daný odlišným přístupem ke společnosti a jejím problémům i odlišně pojmávaným cílem v podobě dosažení vnitřní stability a síly ruského státu.

Kritický pohled obrátil i na hospodaření se státními financemi a odsoudil rozdávání peněz velmožům a vojínům. K zajištění všeho potřebného má mít každý svoje sedláky, od každého z nich má vybírat pátý díl úrody a za to plnit carskou službu. Sedláci nemají kromě pětiny úrody odvádět žádné dávky a nemají ani plnit další povinnosti.⁴²

Plnění náročných jamských povinností navrhuje přesunout ze sedláků na městské obchodníky zbohatnuvší ze směny ve městech. Odměnou jim má být obchod bez jakýchkoliv poplatků a dávek.⁴³

Pominout nemohl ani cara a jeho dvůr, jemuž chtěl odejmout důchody zejména v podobě daní. Car si má pro svou potřebu ponechat ve všech ruských městech část pozemků, pětina úrody z nich má sloužit k zajištění potřeb cara i jeho dvora. Bude-li na carských pozemcích les, pak má vybírat pátý díl v podobě medu a lovné zvěře.⁴⁴

Podoby poměrně uceleného systému nabývá reforma návodem na přidělování půdy. Tak jako se liší poprišče⁴⁵ navzájem mezi sebou kvalitou půdy, odlišují se od sebe navzájem i lidé. Bývají stejného důstojenství, tedy rovní, ale bývají mezi nimi také rozdíly, pak je třeba rozlišovat podle člověka, aby se lepšímu dostalo lepšího poprišče.⁴⁶

Pozornost, již Jerazm věnoval rozdělování půdy a přidělování sedláků, svědčí o vážnosti a citlivosti tohoto aktu.⁴⁷ Upozornění, že nikdo z bojarů, vojevůdů a vojínů nemá vybírat nic od cizích sedláků, svědčí spíše o přetrvávání nedostatků z doby feudální rozdrobenosti než o protestu proti kabalnému cholopství, jak soudí Zimin.⁴⁸

Každému se má půda a sedláci přidělovat podle jeho důstojnosti, samozřejmě v popriščích.⁴⁹ Za projev zbytečné pýchy považuje okrádání cizích sedláků, vždyť vlastní sedláci poskytnou dostatek prostředků.⁵⁰

Kolesnikovová je přesvědčena, že se Jerazm pokouší dokázat nutnost odměňování šlechticů podle jejich osobních zásluh a nikoliv podle urozenosti.⁵¹ Nepodložené závěry dovršuje tvrzením, že Jerazm chápal státní

povinnosti jako nutný doplněk k půdnímu přidělu.⁵² Na nesprávnost závěrů Kolesnikovové upozornil již Zimin, který jasně prokázal, že i pro Jerazma byla důstojnost a nikoliv zásluhy kritériem rozhodujícím.⁵³ Konečně autor sám předpokládá největší půdní přiděly pro bojary, menší pro vojvody a nejmenší pro vojíny.⁵⁴

Ve věcně uzavřeném projektu reformy připomíná Jerazm carovi a ostatním feudálům, že si mohou opatřit peníze prodejem části obilí, které dostanou od svých sedláků, od nichž proto nemusí skutečně požadovat více než pětinu úrody.⁵⁵

Nejen sociální a ekonomické problémy se pokoušel Jerazm ve své Pravitel'nice vyřešit, úprava majetkových poměrů měla pomoci odstranit i vážnou nesnáz v oblasti vojenské. Držitel popriščše byl povinen dostavit se na rozkaz v plné zbroji doprovázený vojenským sluhou, rovněž vyzbrojeným, počet sluhů samozřejmě rostl s rozlohou přidělené půdy.⁵⁶ Vědom si neoperativnosti a složitosti sbírání armády doporučuje, aby dal car příkaz k přesídlení vojínů z vesnic do měst.⁵⁷ Zřejmě nejen časové, ale i morální důvody vedly Jerazma k tomuto doporučení, jinak by stěžil podotýkal, že se vojíni budou stydět jeden před druhým nenastoupit na rozkaz k plnění povinností.⁵⁸ Ziminovo hodnocení tohoto návrhu je nutno odmítnout jako anachronické, neboť reformátorovým cílem bylo posílení ruského státu a nikoliv zmenšení vlivu bezprostředního držitele půdy na jeho vlastním statku.⁵⁹

O promyšlenosti reformy svědčí ustanovení o výši selské držby půdy — každý sedlák měl mít 12,5 čtvrti.⁶⁰ To znamená, že na nejmenším půdním přidělu o velikosti 1 poprišče, t. j. 125 čtvrtí, hospodařilo 10 sedláků. Toto ustanovení dovoluje vyslovit podstatný závěr — Jerazm nepočítal s robotou ve prospěch držitele statku, neboť na hospodaření ve vlastní režii se mu nedostávalo půdy.⁶¹

Cíl Jerazmovy reformy je ze stručného rozboru Pravitel'nice zřejmý — jednalo se mu o nápravu vnitroruských poměrů pomocí odstranění různých nešvarů a nedostatků v organizaci ruské společnosti.⁶² Nesporný je rovněž fakt, že se autor snažil určitým způsobem reagovat na vážné otázky týkající se všech vrstev ruské společnosti, což do jisté míry odpovídalo prvé fázi vlády Ivana IV.

Reformní návrhy soustředěné do Pravitel'nice napovídají mnohé o autorově sociálním citění, vztahu k panovnické moci a dalších problémech. Neseznamují však s jeho vztahem k církvi a jejím představitelům, proto je nutno zabývat se i jeho traktáty věroučnými.

Byl by špatným reprezentantem církve, kdyby nepovažoval za základ všeho lásku.⁶³ Lidé si však uvykli milovat více zlato nežli člověka stvořeného k božímu obrazu.⁶⁴ Tento obvyklý postřeh rozvíjí poměrně nově, upozorňuje, že bohatství bývá získáváno násilím a podvody, neboť vlastní prací nemůže nikdo získat velké bohatství s výjimkou lidí, které bůh zvlášť odměňuje, jako např. Abraháma a Joba.⁶⁵

Poněkud paradoxně vyznívá další Jerazmova myšlenka — kdo sbírá bohatství z cizí práce a tvrdí, že bohatne a přitom tvoří lásku (rozdává, P. B.), lže, neboť není možno provádět obojí najednou.⁶⁶ Toto odsouzení nepovažuje za dostatečné, neboť vzápětí označuje všechny, kteří nežijí v pravé lásce, za antikristy.⁶⁷ Osten své kritiky dokázal vyhrotit i sociálně, když podotkl, že velmoži nemají nic ze své práce a žijí z plodů práce jiných.⁶⁸

Skutečná láska mu pochopitelně splývá s dodržováním biblických příkázání. Mezi typickými přestupky proti lásce uvádí braní úplatků soudci, bohatnutí z cizí práce, okrádání v obchodě, lichvaření, ale také nechut mít „blaženou práci v práci“.⁶⁹

Za lásku také považuje péči o ubohé a chudé v podobě almužen z plodů vlastní práce. Případnou falešnou interpretaci svými současníky vylučuje další tezí: je velkým dobrodiním, jestliže někdo pracuje pro svého bližního, ale vzal-li něco násilím a dal ubohému, pak nejedná podle lásky.⁷⁰

Na první pohled poněkud nezvykle, avšak důsledně podle Bible, podotýká, že všichni lidé byli stvořeni bohem do stejné přirozenosti, proto je třeba se ke všem chovat stejně.⁷¹ Tuto myšlenku není možno chápat jako požadavek sociální spravedlnosti, jedná se o jinými slovy vyjádřenou ideu evangelijní o lásce k bližním.

Lásku podle Jerazma upevňují vlastnosti jako zdrženlivost, pokora, půst, skromnost oblékání a rozdávání almužen z vlastních zdrojů.⁷²

Kritické Jerazmově pozornosti neunikla ani církev a její reprezentanti, zejména kláštery. Mniši odřeknuvši se světa si nadále drží množství světských sluhů, koní a další majetek. Bohatě jedí, jezdí, kam chtějí, a chovají se jako světšší velmoži.⁷³

Trpce konstatuje, že se mnozí mniši chovají pyšně, touží po vysokých místech, majetku a zrazují tak andělský obraz pravého mnicha. Pýcha a touha po slávě je pramenem všeho zlého mezi mnichy.⁷⁴

Mniši se řídí heslem — jsem pokorný, ale neseď si nade mne, jsem pokorný, ale nikde mne nepředbíhej; jsem pokorný, ale potřebuji mnoho.⁷⁵

Jestliže se v mnoha případech ukazuje Jerazm jako spravedlivý a upřímný kritik, pak v případě církevního majetku zaujímá jinou pozici a dospívá k závěru, že ten, kdo daruje klášteru vesnici, zamotává mnichy do sítí svárů, unylosti, lenosti a prostopášnosti.⁷⁶ Protest proti obdarovávání klášterů vesnicemi podepřený vyprávěním legendární povahy neznamená, že by se mnichům nemělo dostávat almužen, mají to však být podle autora samotného almužny nerušivé.⁷⁷

Z rozboru traktátů věnovaných věroučným otázkám vyplývá, že byl spíše praktickým činitelem nežli teoretikem. Proto si také, podobně jako ve 20. letech XVI. století metropolita Daniil, všímal morálního a mravního stavu ruské společnosti. Za tento stav činí odpovědným jednoznačně

cara, jenž odpovídá za celou zemi, podobně jako každý člověk za svůj dům.⁷⁸ Vycházejí z tohoto předpokladu, soudí, že by car měl zakázat produkci chmelových výrobků (nejen nápojů, nýbrž i kvasnic), protože v jejich konzumaci mají svůj počátek opilství, smilstvo a vraždy.⁷⁹ V rámci boje proti opilství kategoricky požaduje zrušení krčem; vraždám chce v podobně naivním duchu zabránit zákazem výroby nožů s ostrými špičkami.⁸⁰ Poslední dva návrhy ukazují Jerazma jako naivního církvi v rafinovanosti vychovaného reformátora pokoušejícího se řešit vážné společenské problémy bez přičinění církve, jíž ovšem přísluší právo pozorovatele a kritika.

Mimo reformátorovu pozornost nezůstaly ani věroučné diskuse první poloviny 50. let XVI. století. Zřejmě pod jejich vlivem napsal svoji knihu o Trojici, v níž dosti svérázným způsobem dokazuje reálný obsah dogmatu o nejsvětější Trojici. Kromě obvyklých myšlenek biblických a patristických využívá jako důkazu existence Trojice principu trojičnosti nejen v událostech biblických, ale také ve všech jevech viditelného světa.⁸¹

Ve stejném traktátu se ovšem Jerazm projevil nejen jako věrný syn své doby, ale také jako stoupenec konzervativního pojetí člověka a jeho života. Člověka hodnotil jako bohem stvořený objekt bez svobodné vůle, jenž se stejně jako nikdo a nic na světě nemůže udržet svojí vůlí a přirozenou silou.⁸² Tato víra dovádí Jerazma až k filipikám proti holení vousů, ve kterém spatřuje protivní se vůli boží.⁸³ Tímto přesvědčením se postavil nejen proti kacířům, ale také proti něstjazaťelům, jejichž učení si není možno bez svobodného a samostatného liského jednání představit.

S Jerazmovým názorem na člověka souvisí i jeho vztah k ikonám, jejichž síle věřil stejně jako prostí věřící. Kacíři přímo odsuzované a něstjazaťeli poněkud opomíjené uctívání ikon hájil věroučnými traktáty⁸⁴ i legendou určenou nejširší veřejnosti.⁸⁵

Z Jerazmových legend zaslouží větší pozornosti jen legenda o Petrovi a Fevroniji muromských, v níž prokázal kritický až negativní vztah k velmožům. Ti si jednak dovolili protestovat proti vůli svého vládce žít v manželství s prostou dívkou a jednak se projevíli jako zcela neschopní samostatné vlády bez nadřazeného samovládce, především v důsledku vlastní touhy po vládě.⁸⁶

* * *

Analýza dochovaných Jerazmových děl přesvědčivě dokazuje, že nebyl stoupenec selské ideologie. Ve svých představách sice v podstatě vyloučil možnost roboty, která se postupně stávala nejtěžší povinností sedláka. V polovině XVI. století však byla pro venkovské ruské obyvatelstvo mnohem palčivější nevolnická závislost daná známým ustanovením Suděbníku z roku 1497 a Suděbníkem z roku 1550 znovu potvrzená, za-

tímco ke zvýšení robotních povinností došlo až za vlády Borise Godunova. Proto je rozhodující, že nepožaduje odstranění či alespoň uvolnění nevolnické závislosti.⁸⁷ Z jeho myšlenek můžeme spíše usuzovat, že ji chápal jako přirozenou a nutnou, vždyť jeho reforma ji přímo vyžadovala. Nevolnický poměr mezi feudálem a sedlákem byl pro ni prvořadým předpokladem.

Jerazm nepochybně ovlivněn bouřlivými událostmi konce 40. let XVI. století, snažil se odstranit nejkřiklavější nedostatky, které hrozily podnítit nové vzplanutí hněvu lidových mas. Nepřekvapuje, že hledal příklad uspořádání poměrů v Bibli, dobové podmínky mu ostatně ani jiný zdroj nenabízely. Postup Josefa Egyptského spolu s vlastními zkušenostmi jej vedly k zavržení peněžních dávek a k požadavku na návrat k dávkám naturálním, který je nutno hodnotit, byť neodmítal finanční hospodaření jako celek, jako regresivní. Ocenit je však třeba snahu o reglementaci povinností sedláků, pro niž však v Rusku chyběly podmínky. Stupeň centralizace státu nedosáhl takové úrovně, aby bylo možno podobný krok uskutečnit.

Návrh na úpravu povinností sedláků byl mimo jiné dán také obavami o pozice církve a její majetek. Jenom tak je možno si vysvětlit fakt, že se ani nepatrným náznakem nezmiňuje o postavení sedláků především na klášterních statcích. Tento postup nebyl jen reakcí na vystoupení Vassiana Patrikejeva a Maxima Greka, jak soudí Zimin,⁸⁸ nýbrž byl zároveň pokusem upozornit na možnost řešit vážné ekonomickosociální problémy ruské společnosti na úkor především bojarů a knížat. Nedůslednost Jerazmova je nejlepším důkazem třídní omezenosti jeho projektu, jež znemožňovala jeho realizaci více, nežli některé regresivní prvky v ní obsažené.

Cílem Jerazmovým nebylo jen uhájit církevní pozice, jednalo se mu také o další upevnění ruského státu, spíše takto musíme chápat jeho poukazování na možné odstranění rozepří ve společnosti.⁸⁹ Reformátor byl příslušníkem nové generace osifljanů, která vycházela ze zkušeností nejen Josifa Sanina, ale také Danila, případně i Makarije a chápala nezbytnost úzkého kontaktu s carskou vládou.

Vztah k carovi byl jedním z limitujících faktorů v politice osifljanů, Jerazma nevyjímaje. Car mohl uskutečnit reformu podle autorových představ, bylo však užitečné připomenout mu charakter jeho moci a všestrannou odpovědnost za poddané včetně církve a jejích představitelů. V Pravitel'nice připomněl panovníkovi jeho odpovědnost v saninovském duchu, avšak bez sankcí, které přitom podstatně ovlivňovaly poměr mezi světskou a duchovní mocí.

V jednom z věroučných traktátů vyjádřil svůj názor na tento vztah konkrétněji. Na zemi je lépe nepídit se po vysoké hodnotě, ta je pomíjivá; navíc hodnostář neodpovídá jenom za svoje hříchy, ale i za hříchy těch, které spravoval a soudil.⁹⁰ Mnohem závažnější jsou další myšlenky

reformátorovy — moci duchovní je třeba se bát více nežli moci světské, která trvá jen po dobu lidského života. Navíc trestající car může potrestat jen lidské tělo. Naproti tomu moc duchovní postihuje i nekonečné věci a trvá i po smrti člověka, proto je třeba jí poslouchat a přitom bez ustání myslet na poslední soud a věčná muka.⁹¹ Zřetelněji snad Jerazm svoje politické přesvědčení ani nemohl vyjádřit — projevil jako činitel přesvědčený o nadřazenosti duchovní moci nad světskou. Avšak poučen událostmi přelomu XV. a XVI. století vyjadřoval svoje myšlenky opatrněji a především se podle nich snažil jednat a také doporučoval podle nich jednat.

Jeho základní díla svou podstatou rozvíjejí osifljanskou ideologii. Jerazm vychází ze stejných předpokladů jako Sanin a Filofej, avšak zatímco jim tyto předpoklady slouží vlastně i jako nejvážnější argumenty v boji proti sekularizačním tendencím, on na nich staví reformační program, v němž, příznačně, není o církvi a jejích zájmech ani zmínka. Osobní zkušenosti reformátorovy, určitá znalost záměrů mladého cara spolu s celkově praktičtějším zaměřením osifljanského směru poloviny XVI. století, jej přiměly k vystoupení v podobě, v jaké se nám zachovalo. Vystoupení v Saninově a Filofejově duchu již nebylo v 50. letech XVI. století dostačující, proto sepsal reformátor svoji Pravitel'nicu, proto se ale také sešel Stoglav. Sílicí centralizace ruského státu stavěla i staré problémy do nového světla, proto bylo nutno hledat jiná řešení.

Kolesnikovová zvlášť upozorňuje na autorovo přesvědčení o síle státní moci a soudí, že vyplývá z velkých společenských změn, k nimž docházelo při vytváření centralizovaného státu, zatímco v době feudální rozdrobenosti by podobný návrh nemohl vzniknout.⁹² V jejím pojetí se Jerazm stává reformátorem osvícenského typu, který považuje stát, resp. panovníka za rozhodujícího činitele ve vývoji lidské společnosti. Jerazmovy požadavky kladené na panovníka však nevyplývají z přesvědčení o jeho síle, nýbrž z teze o odpovědnosti za všechny poddané. Přiznání priority státní moci by nutně znamenalo popření ideje o nadřazenosti duchovní moci nad mocí světskou, již velmi promyšleně hájil.

Do Jerazmova systému organizace společnosti, v němž působí církve a její instituce jakoby „nadspolečensky“, zapadá i rozdělení úkolů ve společnosti. Přesné vymezení povinností sedláků, feudálů (bojarů, dvorjanů) i městského obyvatelstva mělo zaručit klidný a spořádaný vývoj ruského státu bez selských vzpour, ale také bez nadměrného a Bibli odporujícího sužování právě sedláků.

Charakteristické je, že věnoval malou pozornost měšťanům, což jednak dokumentuje jejich postavení ve společnosti a jednak odpovídá jejich hodnocení člověkem, který zůstal věrným ryze feudálním poměrům. Pojímá sice měšťany jako osoby, které bohatnou z obchodu mezi městy, nevidí v nich však možný zdroj financí pro státní pokladnu. Nepovažuje je ani za soupeře v boji o vliv ve státě, jinak by jim jistě věnoval větší

pozornost, podobně jako bojarům. Zároveň ovšem nepovažuje jejich existenci za zbytečnou či dokonce škodlivou a nebezpečnou. Nechápe a nedoceňuje však funkci peněz a jejich oběhu pro společnost, a proto, navíc ovlivněn Biblií, dochází k naivnímu závěru o možnost vyloučení všech peněžních dávek a daní, včetně cel a mýt, ze života společnosti.

Se zrušením daní a dalších poplatků vyvstával problém — materiální zajištění panovníka a jeho dvora. Jerazmovo řešení jistě může v mnohém připomínat pozdější opričninu, ale hledání souvislosti mezi projektem reformy a politikou Ivana IV. je přílišnou spekulací. Pozoruhodná je tendence přesunout povinnost materiálně zajišťovat panovníka a jeho dvůr ze všech vrstev vládnoucí třídy na panovníka samotného, která je vlastní všem feudálům a záleží jen na okolnostech, zda se jí podaří prosadit či nikoliv.

Důležitou funkci vojenskou přisoudil Jerazm tradičně feudálům, projekt dovoluje předpokládat, že ji vztahoval nejen na dvorjany, ale také na bojary. Vymezen je přesně povinně dodávaný počet ozbrojených sluhů, stanovena jsou mobilizační pravidla. Není však jasné, která půda má sloužit k zajištění existence příslušníků vojska; zda mají být vyvlastněny a znovu rozděleny bojarské votčiny, či zda má být pouze zjištěna jejich velikost a stanoven počet sluhů. Kolesnikovová ve snaze dokázat ostře protibojarské zaměření reformy soudí, že bylo jejím cílem likvidovat bojarské votčiny.⁹³ K podobnému závěru dospívá i Lichačov.⁹⁴ Jejich názory jsou nepřijatelné pro přílišnou spekulativnost.

Jerazmem navrhovaná organizace vojska a jeho zajištění do jisté míry odpovídá jednak známému usazení vybrané tisícovky dvorjanů a jednak připomíná zřízení střeleckého vojska. Právě v tomto místě osvědčil Jerazm svůj postřeh a schopnost střízlivě hodnotit potřeby i možnosti ruského státu poloviny XVI. století. Zároveň se ovšem projevil jako myslitel, který v žádném směru neopouští feudální pozice.

Výrazný posun v myšlení představitelů osifljanského tábora potvrdil Jerazm i návrhy na nápravu morálního a mravního stavu ruské společnosti. Kritizovaných nedostatků si všímali už dříve Daniil a Makarij, ale opět až Jerazm hledal možné konkrétní východisko z nedobré situace. Ani v nejmenším náznaku si nepřipouští, že by za ni mohl nést odpovědnost on sám spolu s dalšími duchovními, naopak jednoznačně činí odpovědným cara. Charakteristické také je, že se dovolává mocenských prostředků a pomíjí možnosti, které měli církevní představitelé v podobě psychologického působení a též příkladného života. Tento přístup není možno chápat jako projev rezignace znepokojeného duchovního, nýbrž naopak jako projev sebevědomého reprezentanta bojovné církve připomínajícího panovníkovi jeho povinnosti plynoucí z postavení, jehož se mu dostalo z boží vůle.

Praktické pojmání náboženského učení tak příznačné pro osifljany se odrazilo i v jeho postoji vůči velmožům, tedy špičkám světské vrstvy

vládnoucí třídy. Jejich společenskou úlohu vymezil v Pravitel'nice, svůj postoj k jejich vládě vyjádřil zcela jednoznačně v legendě o muromských divotvorcích. Avšak na rozdíl od hodnocení panovníka se v jejich případě nemohl dovolávat odpovědnosti před bohem, proto se uchyluje k tradičním výzvám v duchu evangelijních přikázání.

Svémi díly se Jerazm představuje jako typický středověký církevní činitel, který sice bystře postřehne původ šlechtického majetku, ovšem ne už tak majetku církevního; který propaguje myšlenku hledání blaženosti v práci, ovšem opět v duchu středověkého chápání společnosti. Zejména v tomto místě je třeba jej hodnotit jako pravověrného syna své doby a není možno vyslovovat zdánlivě logicky vyplývající závěry,⁹⁵ i proto, že v podobném duchu psal svá poslání i metropolita Daniil, s jehož působením není možno spojovat ani v nejmenším náznaků žádné reformační tendence.⁹⁶

Zároveň si je však třeba uvědomit, že srovnání biblických přikázání se životem současníků bylo v ruských podmínkách jevem dosti vzácným a v mnohém směru také nebezpečným. Jerazm však nepřekročil ani náznakem hranici mezi mravokárnou kritikou v duchu oficiálního pravoslavlí a herezí. Jestliže v oblasti sociálněpolitické byl schopen přijít s vlastním programem, pak v oblasti náboženskopolitické zaostal nejen za heretiky, ale také za něstjažatěli.

Pod vlivem doby a osifljanských názorů pojímal Jerazm také samotnou církev. Na rozdíl od něstjažatělů přistupoval k jejím problémům spíše z hlediska politického než psychologického. Přitom si je však třeba uvědomit, že byl prvním osifljanem, který se odvážil takto vystoupit.

Sanin bránil církevní zájmy v boji s kacíři a Vassianem Patrikejevem. Metropolita Daniil psal svá poslání už ve změněných podmínkách, kdy mu byl Vasilij III. více zavázán a kdy jeho vliv rozhodně převážil nad vlivem něstjažatělů. Byť byl břitkým posuzovatelem mravů ruské společnosti, byť poslal poučná poslání do klášterů, nikdy nekritizoval mnichy takovým způsobem jako Jerazm.⁹⁷

Daniilův nástupce Makarij kritizoval velmi ostře mravy v novgorodské eparchii⁹⁸ i v carském vojsku při jeho rozhodujícím tažení proti Kazani,⁹⁹ ale ani nejmenším náznakem se nedotkl mravů reprezentantů církve.

Tento rozdíl není za dané situace rozdílem nejpodstatnějším, pro Jerazma a jeho osobní bezpečnost byl nebezpečnější vztah ke klášterním vesnicím, jenž sice vyzníval spíše v nejspěchu donátorů, nicméně právě proto mohl být příčinou vyschnutí staletého zdroje církevního bohatství. Vždyť Ivan IV. považoval minimálně omezení dalšího růstu církevního půdního majetku za jeden z hlavních úkolů své vlády.

Nejlepším svědectvím Jerazmovy odlišnosti jsou myšlenky samotného Makarije, jenž byl přesvědčen nejen o naprosté nedotknutelnosti církevního majetku, ale také o nevyhnutelnosti jeho dalšího rozšiřování.¹⁰⁰ Dále přímo doporučuje, aby si mniši drželi sluhy, které potřebují k zajištění

chodu kláštera.¹⁰¹ O Makarijově postoji k tomuto problému svědčí i další jeho doporučení — přijmout do kláštera každého, kdo při postřizení přispěje do klášterní pokladny, přestože by se tím překročil povolený počet 12 mnichů.¹⁰²

Realitu života v ruských klášterech 50. let XVI. století zachytili mniši jednoho z moskevských klášterů v prosebné listině adresované samotnému carovi.¹⁰³ Řadoví mniši si stěžují na blahobytný život svých představených bažících po světské slávě a žijících v přebytku a žádají cara o zavedení skutečné rovnosti v klášteře.¹⁰⁴ Nezanedbatelné přitom je, že se dovolávají autority Kirilla Bělozerského a Josifa Volockého, v duchu jejichž regulí chtěli mít spravovaný svůj klášter.¹⁰⁵ Nejedná se tedy o protest inspirovaný myšlenkami něstjažatělů či snad kacírů, nýbrž o srovnání momentální situace s tradicí a autoritami.

Prosebná listina i vystoupení Jerazmovo se stávaly, vzhledem k době vzniku, mimořádně závažnými politickými dokumenty, které mohly přispět minimálně k ohrožení církevních pozic. Zvlášť paradoxní je situace Jerazmova, který v Pravitel'nice a dalších traktátech hájil velmi takticky pozice ruského pravoslaví. Paradoxnost je ovšem důsledkem momentální společenské situace, nikoliv jeho vlastních myšlenek, jejichž obětí se ovšem stal.

* * *

Klíčovým problémem, s nímž se ruská feudální společnost potýkala v XVI. století i období následujícím, byl relativní nedostatek obdělávané půdy a pracovních sil. Nedostávalo se především půdy pro dvorjany představující momentálně největší oporu panovnické moci. Po půdě toužili i ostatní feudálové — světští i duchovní. Už vláda Ivana III. se pokoušela prosadit řešení tohoto svízelného stavu na úkor především klášterů, obdobně se pokoušel jednat i jeho syn Vasilij III. Ivan IV. předložil otázku sekularizace církevnímu sněmu. Neúspěch všech tří panovníků ukázal nereálnost snažení řešit společenské problémy na účet církve.

Peresvětov hledal východisko v upevnění státního aparátu, k tomu se ovšem nedostávalo carovi prostředků, především finančních.

Jinou cestu hledá Jerazm, nejedná se však o naplnění řady požadavků lidových mas měst a venkova na účet privilegií světských feudálů, jak soudí Zimin.¹⁰⁶ V duchu středověkého pojetí společnosti vymezuje přesné úkoly každé společenské třídy a vrstvě, včetně panovníka.

Pozornost věnovaná sedlákům plynula z jejich ekonomické úlohy ve společnosti, připustit je snad možno určitý vliv evangelijních příkázání. Rozhodující ovšem je, že i pro něho zůstávají nevolnickou masou, která poslušně pilnou prací zajišťuje materiální statky pro celou společnost.

Světské feudalitě patřily vojenské povinnosti. Jediným omezením, s nímž Jerazm v jejich neprospěch počítal, byl vlastně zákaz brát od sedláků více nežli jednu pětinu úrody. Jinak považoval velmože, podobně

jako sedláky, za společenskou vrstvu podřízenou panovníkovi. Možnost bojarské vlády hodnotil skepticky a kromě toho úpravami daňového systému a vyčleněním zvláštního půdního fondu sloužícího k zajištění potřeb panovníka a jeho dvora omezoval jejich možný vliv na vládu.

Povinnosti ukládané měšťanům svědčí o tom, že je Jerazm chápal, podobně jako sedláky, jako politicky pasivního činitele zabezpečujícího materiální statky feudálům, případně plnicího různé služby v jejich prospěch. Jsa odchovancem a věrným synem feudálních poměrů nemohl ani měšťanům jinou roli přisuzovat.

Jako ideologa feudálních poměrů je třeba chápat Jerazma i při hodnocení morálního a mravního stavu ruské společnosti. Pro srovnání je vhodné připomenout, že většinu zdánlivě převratně vyznívajících myšlenek vtělil do svých traktátů i metropolita Daniil. Nechybí u něho zdůraznění rovnosti všech lidí.¹⁰⁷ I on přikazoval velmožům, aby nevybírali od sedláků větší dávky, než byly stanoveny.¹⁰⁸ Konečně i on byl přesvědčen, že všichni lidé musí pracovat — vládce, voják, lovec, švec, soudce a další, Daniilovi nechybí ve výčtu ani kněz.¹⁰⁹ Myšlenková blízkost obou osifljanů byla dána nejen prameny, z nichž oba čerpali, ale také prakticky totožným cílem, jímž bylo upevnění pozic církve ve společnosti. Z těchto pozic také využívali evangelijních myšlenek, jež byly přitažlivé pro všechny společenské třídy a které byly ideologií feudální vládnoucí třídy stejně jako nastupující buržoazie. V Jerazmově případě ovšem převládlo hledisko konzervativní. Na tomto konstatování nemění ani fakt, že kritizoval nedostatky v životě mnichů.

V jeho pojetí jsou mniši spíše obětmi prohrěšků obecně rozšířených ve společnosti (pýcha, hrabivost, opilství) a především darů v podobě vesnic motivovaných touhou po spasení duše. Tato okolnost spolu se skutečností, že do promyšleného systému hospodaření s půdou nezahrnoval půdu církevní, byť klášterům patřila v polovině XVI. století plná třetina veškeré obdělávané půdy, je nejlepším důkazem toho, že nebyl stoupencem církevní reformy.

Specifický protest proti almužnám v podobě vesnic spolu s kritikou života mnichů může budít dojem, že patřil mezi něstjažatěle. Chybí mu však typické soustředění na vnitřní život člověka, pro něstjažatěle tak typický, daný přesvědčením, že se lidem dostalo rozumu, aby mohli poznat pravdu.¹¹⁰ Zásadní odlišností je také něstjažatělům bytostně vlastní orientace na knižní poznání,¹¹¹ zatímco Jerazm si knih ve všech svých dílech prakticky nevšímá. Lišili se také názorem na způsob života mnichů. Artjomij v rozhovoru se samotným carem zdůraznil, že by se mniši měli živit vlastní prací a ne prosit u laiků; v témže rozhovoru doporučil odebírat klášterům vesnice.¹¹² Příliš přesvědčivě nevyznívá ani jeho humanita, pro niž bývá rovněž řazen mezi něstjažatěle. Nejpodstatnějším rozdílem však je jeho v podstatě zamítavé stanovisko k církevní reformě, již naopak něstjažatělé svými myšlenkami povolovali a podporovali.

Praktičtější podstata Jerazmových názorů spolu s absolutním podřízením autoritě jej dovedl mj. i ke kritice mnišského života. Přes svou ostrost a určité konkrétní vyústění tato kritika nemění nic na postavení klášterů ve společnosti, potřebné materiální zajištění jim zůstává zachováno, změnit se má pouze povaha almužen; přitom se nepozastavuje nad jejich původem. V jeho pojetí zůstávají kláštery nadále institucemi, které je společnost povinna nejen uctívat, ale také materiálně zajišťovat. Ve vztahu ke klášterům se projevil nejen jeho osifljanský původ, ale také celkový postoj ke společnosti, který nepřipouštěl žádné podstatné změny v jejím životě.

Avšak i svou v podstatě konzervativně vedenou kritikou se odlišil od ostatních osifljanů a jí také se vši pravděpodobností podnítil nelibost okolí vůči sobě, což jej přimělo k odchodu do kláštera.

Cílem reformního návrhu Jerazmova bylo nastolit bezkonfliktní společnost,¹¹³ v níž všichni pod panovníkovou vládou řádně plní svoje povinnosti a úkoly. Celkovou utopičnost návrhu poněkud zmírňují jednotlivé kroky, s jejichž pomocí chtěl svého cíle dosáhnout. Avšak k přesnému vymezení všech povinností a hlavně jejich plnění celou společností, jež bylo nutné doprovázeno plnou podřízeností všech světských feudálů panovníkovi, se ruskému státu poloviny XVI. století nedostávalo sil. Výrazná poplatnost Bibli a malá znalost reálné ekonomické situace jej přivedly k vytvoření projektu, který je ve svém celku spíše zajímavým svědectvím o úrovni myšlení představitelů feudální vládnoucí třídy, nežli prakticky realizovatelným dokumentem.

Realizace Jerazmova návrhu by znamenala další upevnění „Moskvy — třetího Říma“, tedy carské moci podporované za poměrně přesně vymezených podmínek pravoslavnou církví na úkor světské feudality, jež by byla v případě uskutečnění projektu vydána carovi zcela do rukou. Cílem projektu bylo stabilizovat ruskou feudální společnost za cenu omezení, Jerazm nehovoří o likvidaci, některých jí vlastních prvků, za dané situace i měst a jejich obyvatel, a naopak posílení z jeho hlediska prvků progresivních, především panovnické moci.

Je proto možno považovat Jerazma za stoupence silného centralizovaného státu, v němž má moc ve svých rukou soustředěnu car a v němž mají všichni přesně vymezeny svoje povinnosti, jež beze zbytku plní. Je samozřejmé, že tyto povinnosti mají ryze feudální charakter a znamenají další konzervaci feudálních vztahů ve společnosti. Jeho ideologie je věrným odrazem momentálních ruských poměrů, které způsobovaly, že se ruská společnost nemohla objektivně vyvíjet jinak nežli právě cestou upevňování feudalismu, absolutní panovnické moci a jenom reformami překonávat tíživé důsledky neblahého vývoje ve XIII. až XV. století. Zároveň ukazuje objektivní nutnost existence absolutní panovnické vlády, k níž určitým historickým okamžikem upírají svoje naděje všechny společenské třídy a vrstvy, snad s výjimkou špiček světské feudality.

- 1 Šmidt, S. O., Gutnova, E. V., Islamov, T. M.: *Absolutizm v stranách Zapadnoj Evropy i v Rossii*, Novaja i novjšaja istoria, 1985, No 3, s. 55.
- 2 *Dějiny SSSR od nejstarších dob do VŘSR*, Praha 1977, s. 108.
- 3 *Tamže*, s. 107.
- 4 *Očerki istorii russkoj kul'tury XVI věka, část' II*, Moskva 1977, s. 128.
- 5 *Tamže*, s. 129.
- 6 *Pamjatniki literatury Drevněj Rusi, kon. XV—polovina XVI vv.*, Moskva 1984, s. 763. Dále PLDR XV—XVI.
- 7 *Tamže*, s. 764.
- 8 Zdá se, že příčinou nezařazení legendy do sborníku *Miněj Četi* byly důvody především formální povahy. Srv. PLDR XV—XVI, s. 764; Zimin, A. A.: *I. S. Peresvětov i ego sovremenniki*, Moskva 1958, s. 133.
- 9 Srv. Šljapkin, I.: *Jermolaj Pregelšnyj, novyj pisatel' epochi Groznogo*, in: S. F. Platonovu učeníki, druž'ja i počitatěl', Peterburg 1911, s. 545—554; Ržiga, V. F.: *Litěraturnaja dějatel'nost' Jermolaja Jerazma*, zvl. výtisk, Leningrad 1928, s. 105—168; Javorskij, Ju. A.: *K voprosu o litěraturnoj dějatel'nosti Jermolaja Jerzma, pisatel'ja XVI v.*, Slavia IX, 1930—1931, s. 57—80, 273—299; Zimin, A. A.: *c. d.*, s. 115—128; Klibanov, A. I.: *Sbornik sočiněnij Jermolaja Jerazma*, TODRL XVI, Moskva—Leningrad 1960, s. 178—188; PLDR XV—XVI, s. 763—768.
- 10 Srv. Šljapkin: *c. d.*; Sobolevskij, A. I.: *Materialy i zametki po drevněj russkoj litěraturne*, Izvěstija ORJaS, t. XVII, 1912, s. 94—96; Miljukov, P. N.: *Spornyje voprosy finansovoj politiki moskovskogo gosudarstva*, Peterburg 1892, s. 73—76; Bogoslovkij, M. M.: *Něskol'ko slov ob ođnom projekte reform XVI v.*, Trudy archeografičeskoj komissii Moskovskogo archeologičeskogo obščestva, T. I, vyp. 4, Moskva 1898, s. 19—23.
- 11 Ržiga: *c. d.*, s. 184, 186, 188, 192.
- 12 Vipper, R. Ju.: *Ivan Groznyj*, Moskva 1944, s. 39.
- 13 Budovnic, I. U.: *Russkaja publicistika XVI v.*, Moskva 1947, s. 221.
- 14 *Tamže*, s. 228.
- 15 *Istorija russkoj literatury, t. II, č. I*, Moskva 1945, s. 487.
- 16 Grekov, B. D.: *Krestjaně na Rusi*, Moskva 1946, s. 761.
- 17 *Tamže*, s. 762.
- 18 *Tamže*, s. 765.
- 19 Pokrovskij, S. A.: *Recenzija na knigu I. U. Budovnic: Russkaja publicistika XVI v.*, Izvěstija Akademii nauk, serija istorii i filosofii, 1947, No 2, s. 191.
- 20 Kolesnikovová, T. A.: *Obščestvenno-političeskije vzgljady Jermolaja Jerazma*, TODRL IX, Moskva—Leningrad 1953, s. 251—265.
- 21 *Tamže*, s. 265.
- 22 *Tamže*, s. 263.
- 23 Zimin: *c. d.*
- 24 *Tamže*, s. 132.
- 25 *Tamže*, s. 135.
- 26 *Tamže*, s. 141.
- 27 *Tamže*, s. 142.
- 28 Klibanov, A. I.: *Reformacionnyja dviženija v Rossii*, Moskva 1960, s. 341.
- 29 *Tamže*, s. 341.
- 30 *Tamže*, s. 340.
- 31 *Očerki istorii russkoj kul'tury XVI v., část' II*, Moskva 1977, s. 133.
- 32 Klibanov, A. I.: *Sbornik sočiněnij Jermolaja Jerazma*, TODRL XVI, Moskva—Leningrad 1960, Přílohy, s. 188—203. Dále Klibanov, Přílohy.
- 33 *Bibliografičeskije materialy sobrannyje Andrejem Popovym, Kniga Jerazma o Svjatoj Troice*, ČOIDR 1880, kn. 4.
- 34 PLDR XV—XVI, s. 628—663.

- 35 V práci se soustředíme na církevní prostředí, proto pomíjíme názory F. Karpova a zejména I. S. Peresvětova.
- 36 R ž i g a : c. d., s. 176.
- 37 PLDR XV—XVI, s. 653.
- 38 Tamže, s. 653.
- 39 Tamže, s. 655.
- 40 Očerki istorii SSSR kon. XV—načalo XVII vv., Moskva 1955, s. 141—142.
- 41 PLDR XV—XVI, s. 609.
- 42 Tamže, s. 655.
- 43 Tamže, s. 655.
- 44 Tamže, s. 657.
- 45 Termín, jímž Jerazm označuje půdní příděl. Představoval statek o velikosti 125 čtvrtí.
- 46 Tamže, s. 659.
- 47 Tamže, s. 659.
- 48 Z i m i n : c. d., s. 136.
- 49 PLDR XV—XVI, s. 661.
- 50 Tamže, s. 657.
- 51 Kolesnikovová : c. d., s. 263.
- 52 Tamže, s. 259.
- 53 Z i m i n , c. d., s. 115.
- 54 PLDR XV—XVI, s. 659.
- 55 Tamže, s. 661.
- 56 Tamže, s. 661.
- 57 Tamže, s. 661.
- 58 Tamže, s. 661.
- 59 Z i m i n : c. d., s. 140.
- 60 R ž i g a : c. d., s. 194—195.
- 61 Z i m i n : c. d., s. 140; Kolesnikovová : c. d., s. 257.
- 62 PLDR XV—XVI, s. 657.
- 63 Kl i b a n o v , P ř i l o h y , s. 189.
- 64 Tamže, s. 190.
- 65 Tamže, s. 190.
- 66 Tamže, s. 191.
- 67 Tamže, s. 194.
- 68 Tamže, s. 193.
- 69 Tamže, s. 194—195.
- 70 Tamže, s. 195.
- 71 Tamže, s. 195.
- 72 Tamže, s. 196.
- 73 Tamže, s. 200.
- 74 Tamže, s. 201.
- 75 Tamže, s. 201.
- 76 Tamže, s. 203.
- 77 Tamže, s. 203.
- 78 PLDR XV—XVI, s. 661.
- 79 Tamže, s. 663.
- 80 Tamže, s. 663.
- 81 Č O I D R 1880, s. 45—46.
- 82 Kl i b a n o v , P ř i l o h y , s. 199.
- 83 Č O I D R , s. 64, 67.
- 84 Tamže, s. 45—46.
- 85 Srv. PLDR XV—XVI, Legenda o rjazaňském biskupu Vasilijovi, s. 650, 652.
- 86 PLDR XV—XVI, s. 639, 641.

- 87 Kolesnikovová: c. d., s. 261.
 88 Zimin: c. d., s. 131, 132.
 89 Srv. Zimin: c. d., s. 141, 142.
 90 Šljapkin: c. d., *Přílohy*, s. 559.
 91 *Tamže*, s. 561—562.
 92 Kolesnikovová: c. d., s. 259, 261.
 93 *Tamže*, s. 260.
 94 Ličačov, D. S.: *Ivan Peresvětov i jeho literaturnaja sovremennost*, in: *Sočiněnja Ivana Peresvětova, Moskva 1956*, s. 31—32.
 95 Srv. Klivanov, A. I.: *Sbornik ...*, s. 187; týž: *Reformacionnye dvizenija ...*, s. 341.
 96 Žmakín, V.: *Mitropolit Daniil i jeho sočiněnja*, Moskva 1881, *Přílohy*, s. 30, 33.
 97 Žmakín: *Přílohy*, s. 40—44; *Něskol'ko něizvěstnych literaturnych pamjatnikov iz sbornika XVI v.*, ed. Družinin, V. G., LZAK za 1909, Peterburg 1909, vypusk 21, s. 65—66, 72—75.
 98 *DAI, T. I*, Moskva 1846, s. 26—28.
 99 *AI, T. I*, Moskva 1841, s. 286, 292—295.
 100 *K mat'erialam dlja istorii Stoglava i jeho vremeni*, ed. C-n, V. I.; *Letopisi ruskoj literatury i drevnostej t. V*, Moskva 1863, s. 130.
 101 *AI, t. I*, s. 533.
 102 *AI. t. I*, s. 533.
 103 *Čelobitnaja inokov carju Ivanu Vasiljeviču*, ed. Kunccevič, V., Peterburg 1912.
 104 *Čelobitnaja ...*, s. 18—19.
 105 *Tamže*, s. 14, 16, 18.
 106 Zimin: c. d., s. 141.
 107 Žmakín: *Přílohy*, s. 30.
 108 *Tamže*, s. 33.
 109 *Tamže*, s. 36.
 110 *Poslanija starca Artjomija*, RIB IV, Peterburg 1878, stlb. 1383.
 111 *Tamže*, stlb. 1384.
 112 *Tamže*, stlb. 1440.
 113 Donnert, E.: *Das Moskauer Russland*, Leipzig 1976, s. 107.

ЕРМОЛАЙ ЕРАЗМ — РЕФОРМАТОР РОССИЙСКОГО ОБЩЕСТВА XVI ВЕКА

Изменения происходящие в российском обществе XVI века возбудили возникновение нескольких реформационных проектов отзывающихся на ситуацию из разных классовых позиций. Ермолай Еразм, принадлежащий к новой генерации ооифлян, создал проект общества, в котором каждому классу и слою точно определены его обязательства и основой которой являются крестьяне и их труд. Основным значением его реформы укрепление власти государя вполне почитающего и защищающего интересы церковной иерархии и подавляющего бояр. Характерная мягкая критика недостатков жизни церковной иерархии, которую у него возбудили изменяющиеся общественные условия.

